

УДК [398:811.16]:82.09 Барток

СЛАВІСТИЧНІ ІНТЕРЕСИ БЕЛИ БАРТОКА

Леся МУШКЕТИК

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, e-mail: mushketik@ukr.net
Відділ "Мистецтво та народна творчість зарубіжних країн"*

У статті розглянуто творчий доробок відомого угорського композитора і піаніста Бели Бартока (1881–1945), який був також дослідником фольклору багатьох народів, у тому числі слов'янських. Висвітлено зв'язки композитора з відомими слов'янськими вченими, у тому числі українськими фольклористами, відзначено використання пісень слов'ян у його композиторській творчості.

Ключові слова: Бела Барток, угорський, слов'янський фольклор, пісні, збирання, вивчення, порівняльний метод, фольклоризм.

З іменем Бели Бартока пов'язана ціла епоха розвитку угорської та європейської музичної культури. Діяльність Бартока яскрава і різнобічна: він був композитором-новатором, який проклав нові шляхи в розвитку музики свого часу і в 30–50-х роках мав великий вплив на формування композиторських шкіл у європейських країнах. Як піаніст, він з великим успіхом давав концерти в багатьох країнах світу; як талановитий педагог, виховав не одне покоління піаністів. Врешті, як учений-фольклорист, один із засновників порівняльного методу в музичній фольклористиці, він зібрав і простудіював тисячі пісень народів світу.

Про композиторську творчість Б.Бартока написано чимало досліджень. Не залишилась без уваги і його фольклористична діяльність, про це частково йдеться у монографічних працях, присвячених його життєвому та творчому шляху, це, зокрема, монографії угорських учених Я.Деменя¹, Й.Уйфалуши² (1976), російських І.Нестьєва, М.Мартінова³, окремі статті про народнопісенні зацікавлення Бартока підготували його сучасник та друг З.Кодай, В.Ламерт, І.Рац, О.Салаї та ін. Великий внесок Бели Бартока в розвиток угорської і світової музичної фольклористики високо оцінений сучасною наукою. Чимала його заслуга і в формуванні порівняльного методу в угорській музичній фольклористиці – методу, який згодом широко застосовувався при вивченні пісенного фольклору слов'ян. Почавши зі збирання та систематизації слов'янського матеріалу, він поступово перейшов до його зставного дослідження і використання в своїй композиторській практиці.

Загалом славістична фольклористична діяльність Бартока ще не була предметом окремої праці – завдання поставлено нами в даній статті. У ній йдеться про польові експедиції Бартока, про підготовку та публікацію ним слов'янських збірок, слов'яно-неслов'янські дослідження народних пісень, форми їх фольклоризації. Певну увагу приділено й особистим контактам Бартока, зокрема спілкуванню зі слов'янськими, у тому числі українськими фольклористами.

¹ *Demény J. Bartók élete és művei.* Budapest, 1948.

² *Уйфалуши Й.* Б. Барток: Життя і творчість. Будапешт, 1976.

³ *Мартынов М. Б.* Барток: Очерк жизни и творчества. Москва, 1967.

Бела Барток народився 25 березня 1881 р. в Надьсентміклоші (Трансильванія, яка перебувала в складі Австро-Угорщини, а зараз м. Сінніколаул у Румунії). В юнацькі роки сім'я Бартока неодноразово змінювала місце проживання, завдяки чому юнак мав змогу ознайомитися з багатонаціональним побутом імперії. Російський музикознавець І. Нестьєв констатував: “Братислава і Будапешт, міста і селища з неоднорідним етнічним складом мали вплив на формування його художніх смаків. Ці музичні спогади закарбувалися в пам'яті талановитого юнака на все життя, сформувавши своєрідність його творчих і наукових інтересів”⁴. Друг Бартока, актор Надь, згадує, що вони не раз слухали пісні українських наймитів⁵.

Після закінчення гімназії Бела Барток вступив до Будапештської музичної академії в класи І.Томана (фортепіано) і Л.Кесслера (композиція). Почавши писати музику ще в гімназії, він продовжив шліфувати свою майстерність у студентські роки і давав концерти як піаніст. У 1906 р. почав вивчати народну пісню. Звернення до неї, як відзначав сам учений, було зумовлене різними причинами: пошуками чогось суто угорського з метою збагачення національної музики, інтересом до дослідницької роботи, маловивченістю народної пісні, а також прикладом свого друга Золтана Кодая. Збирання і вивчення фольклору захопило Бартока, згодом він напише, що й у гадці не мав, які скарби постануть перед ним. Барток відкрив народну пісню, невідому угорському суспільству, бо її переважно замінили “мюдалок” – псевдонародні пісні професійного характеру. Тоді ж він уперше використав народні пісні у своїх творах, здійснив численні фольклорні експедиції. Це дало поштовх до збирання у 1906 р. словацьких, а потім румунських, німецьких, українських, сербських, хорватських народних пісень. Принагідно зазначимо, що на той час уже вийшли збірки Я.Головацького (1878), М.Врабеля (1890) та ін., перші збірки перекладів українських народних пісень угорською мовою Т.Легоцького (1864), М.Фінціцького (1870), переклади словацьких пісень Л.Себерені, Т.Легоцького і К.Герша, низку експедицій на Закарпаття здійснив В.Гнатюк. Записи народних мелодій увійшли до збірки М.Надя (1851), Я.Головацького (записи В.Талапковича).

З 1907 р. Барток – професор Будапештської академії по класу фортепіано. Він публікує свої статті у тогочасних часописах, видає наукові дослідження фольклору. В 1913 р. побачила світ його перша велика фольклористична праця “Румунські народні пісні з комітату Біхар”. Того ж року Барток здійснив фольклорну експедицію в Північну Африку. 1918 р. композитор виконав свої обробки рекрутських (словацьких і угорських) анти-воєнних пісень на “Історичному концерті” у Відні, що на той час було проявом великої громадянської мужності, адже це були не ура-патріотичні твори, а розповіді про жалі, надії і мрії словацького солдата, якого силоміць женуть у “далеку російську землю”, де давно вже лежать кістки його загиблих дідів.

Фольклорні інтереси Бартока були надзвичайно широкі. І хоча він віддавав усі сили процвітанню угорської національної культури, його не можна було назвати обмеженою людиною: “Моєю керівною ідеєю, котру з того часу, як став композитором, прекрасно усвідомлюю, – писав Б.Барток, – є ідея братства народів, братства всупереч війнам і розбрату. Цій ідеї я намагаюся в міру своїх сил служити і в музиці, тому я не роблю спроб відмовлятися від якихось впливів, що йдуть від словацького, румунського, арабського чи будь-якого іншого джерела. Аби лише це джерело було чистим, свіжим і здоровим”⁶.

У час війни Барток емігрує до США, де він тимчасово працює в Колумбійському університеті, досліджуючи сербські та хорватські народні пісні. Тут 1945 р. після тяжкої хвороби зупинилося серце визначного угорського вченого і композитора.

Слов'янознавчі інтереси проявляються вже в ранній період збирацької діяльності Бартока. Він писав: “Я розпочав ці дослідження з точки зору суто музичної і спершу обмежився угорськомовними районами. Але потім я почав підходити до матеріалу по-

⁴ Нестьєв І. Бела Барток: Жизнь и творчество. 1881–1945. Москва, 1969. С.21.

⁵ Там само. С.33.

⁶ Пять писем Б. Бартока // Советская музыка. 1965. № 2. С.105.

науковому і поширив своє вивчення на словацькі та румунські мовні території⁷. Він з великою любов'ю ставився до селян, співчував їм, бачачи їхнє тяжке становище, вірив у творчі можливості народу: “Якби селянин, що склав подібну мелодію, міг з дитячих років відволіктися від сільського життя і піти вчитися, він створив би безцінні твори”⁸.

З самого початку збирацької діяльності Барток звертався до наукових методів запису і розшифрування текстів, які виклав у відомій розвідці “Для чого і як збирати народну музику” (1959). За словами З.Кодая, він фіксував матеріал з документальною точністю. Слідом за Белою Вікаром, який уперше в Європі застосував фонограф для записів народної музики, Барток теж використовував цей пристрій. Зосередившись на вивченні конкретного середовища і конкретної діяльності, він сформував і вимоги до збирача: “Ясно ж як божий день, що ідеальний збирач народної музики повинен бути свого роду “всезнайкою”. Адже для того, щоб записати пісню, він повинен підмітити найменші нюанси окремих діалектів, а для цього потрібно володіти знаннями з мови і фонетики; для того, щоб точно записати танцювальну мелодію, необхідно розбиратися в хореографії, щоб встановити причинний зв'язок між народною музикою і народним побутом, звичаями, необхідне ґрунтовне знання етнографії і фольклору. Збирач повинен бути соціологом, якщо він хоче розкрити зв'язок змін у сільському житті колективу і відобразити ці зміни в народній музиці”⁹. Методичні розробки вченого, що становлять цілу епоху в дослідженні пісенної творчості – як традиційної, так і сучасної, заклали основу для пошуку нових принципів публікування народних пісень.

Слов'янський матеріал Барток використав уже в першій своїй монографії “Угорська народна пісня” (1924), де проявив широку ерудицію і дослідницький таланти. Для того, щоб остаточно утвердитися у своїх висновках, він звернувся до пісенного матеріалу різних етнічних груп з різних етнографічних регіонів Угорщини. “На самому початку, – згадував З. Кодай, – він чітко уявляв собі, що без знання музики сусідніх народів ми не зуміємо по-справжньому познайомитися з угорською музикою”¹⁰.

Барток підготував збірку словацьких народних пісень, але вона побачила світ уже після його смерті, у 1959 р.¹¹. Це два томи пісень зі вступним словом Оскара Ельшера німецькою та словацькими мовами. До збірки увійшла частина пісень, зібраних Бартоком на території тогочасної Словаччини, що напередодні Першої світової війни входила до складу угорської частини монархії Габсбургів. Загалом це 3409 словацьких пісень. У збірці викладено принципи систематизації пісень, а також дано пояснення і вказівки для читача, таблиці. Вихід книги став подією як для угорської, так і для словацької фольклористики. Серед подібних видань вона вирізнялася багатством і різноманітністю зібраних мелодичних типів, точністю запису і розшифровки текстів, присутністю варіантів, історико-генетичним принципом класифікації пісень. На значенні цієї праці для розвитку словацької науки наголосив Оскар Ельшер – він зазначив, що едиційний метод, реалізований Бартоком у цьому виданні, у 20-ті роки не використовували не лише в словацькій, а й у світовій фольклористиці того часу загалом¹². Він став зразком і для сучасних дослідників та збирачів фольклору.

Після смерті композитора у 1951 р. видана ще одна праця Бартока, у співавторстві з Альбертом Б.Лордом – “Сербсько-хорватські народні пісні”¹³, створена в емігрантський період життя в Нью-Йорку. Барток дослідив 2500 платівок із записами народних пісень, зробленими в 1934–1935 рр. у Боснії, Герцеговині та Далмації американським ученим М.Перрі. На основі цього матеріалу Барток підготував назване дослідження з додатком розшифрованих наспівів.

⁷ Documenta Bartókiana / Hgsg. D.Dille. Budapest, 1964–1970. K. I. S.121.

⁸ Ibid. S.51.

⁹ Барток Б. Зачем и как собирать народную музыку. Москва, 1959. С.10.

¹⁰ Кодай З. Барток-фольклорист // Бела Барток. Короткий обзор жизни и деятельности. Будапешт, 1955. С.57.

¹¹ Bartók B. Slovenské ľudové piesne. Bratislava, 1959. T. 1–2.

¹² Барток Б. Зачем и как собирать народную музыку. С.13.

¹³ Bartók B. Serbo-Croatian Folk-Song. New York, 1951.

Новим аспектом дослідницької діяльності Бартока-фольклориста стало порівняльне вивчення народної музики. Так, слов'янсько-угорським зв'язкам у народній пісенності він присвятив окремі розділи своїх праць “Угорська народна пісня” (1924) та “Народна музика Угорщини і сусідніх народів” (1934), низку статей і заміток. У статті “Про расову чистоту в музиці” він наголошував: “Порівняння музики деяких східноєвропейських народів показало, що між ними відбувається перманентний взаємообмін мелодіями, пряме і зворотне запозичення... Коли народна мелодія перетинає мовний кордон, вона змінюється... Чим більша різниця двох мов, тим більші зміни”¹⁴. Барток наводив приклади зворотнього запозичення: угорська мелодія, перейнята словаками, зазнає впливу словацької музичної культури, а повернувшись назад до угорців, мадяризується і в результаті відрізняється від оригінальної угорської форми. Композитор назвав і причини взаємовпливів: соціальні умови, переселення, колонізація. Взаємозбагачення в народній музиці, на його думку, сприяє створенню нових стилів, кристалізації старих. Динаміка цього процесу забезпечує розвиток народної творчості.

У своїх методичних вказівках щодо збирання народної пісенності Барток акцентував увагу на мові творів. Так, перед дослідженням українського фольклору він вивчав українську мову. У власній бібліотеці композитора, яка зберігається в Будапештському Барток-архіві, є ціла низка українських словників і самовчителів з його записами характерних народних зворотів (“низенький поклін”, “бувай здоров” та ін.). Барток був знайомий з працями українських фольклористів, зокрема В. Гнатюка, Ф. Колесси, І. Франка. Так, у збірнику Ф. Колесси “Пісні з південного Підкарпаття” (1923) він виявив близько 40 % пісень угорських і угорського походження¹⁵.

Використовуючи зіставний метод, Барток досягнув вагоміших результатів у дослідженні українсько-угорських фольклорних зв'язків. Наприклад, порівнявши українські коломийки з угорськими народними піснями, вчений виділив серед останніх групу пісень з чотирирядковою структурою, яка нагадує ритм коломийки і відрізняється від угорських¹⁶, на підставі чого дійшов висновку, що ці пісні в минулому мали дворядкову структуру і під впливом угорських пісень видозмінилися. “Треба відзначити, – писав він, – що поряд з розширеними чотирирядковими формами проглядається і деяка кількість дворядкових форм, які, на відміну від чотирирядкових – з точки зору старих угорців – є напівпіснями”. Вони, на думку автора, побутували як приспіву до “танців пастухів”.

Свою думку музикознавець поглибив у праці “Народна музика Угорщини і сусідніх народів”. На думку ученого, пісні пастухів мали значний вплив на музичні особливості куруцьких пісень, а пізніше – рекрутських, у результаті чого сприяли формуванню ново-угорської народної музики. З висновками Бартока не у всьому згоджувався Золтан Кодай. Він стверджував, що радше угорська форма має ознаки первинної і більш подібна до марійських, ніж українських зразків, і наполягав на тому, що для вирішення питання треба дослідити, з одного боку, всю інструментальну музику Східної Європи, а з другого – карпатоукраїнські та марійські зв'язки¹⁷.

Досліджуючи питання взаємовпливів у народній музиці, Барток вирізняв три їх форми: запозичення мелодії загалом; запозичення, яке супроводжується значними змінами в мелодії, наприклад її подовженням чи скороченням, наповненням емоціями співака; запозичення окремих елементів, конфігурацій тощо. Свої висновки вчений підтверджував аналізом музично-пісенного матеріалу різних народів, при цьому він звертався як до власних зібрань, так і до збірників Ф. Колесси, Ф. Кухача, К. Ербена та інших фольклористів.

При розгляді взаємозв'язків у народній пісенно-музичній культурі вчений керувався принципом історичності. Він констатував вплив словацької народної музики в минулому

¹⁴ Пять писем Б. Бартока // Советская музыка. 1965. № 2. С. 100.

¹⁵ *Bartók B. Magyar népdal.* Budapest, 1924. S. 18.

¹⁶ *Ibid.* S. 404.

¹⁷ *Kodály Z.* Венгерская народная музыка. Будапешт, 1966.

на угорську та новоугорську музики – на пісенну творчість сусідніх слов'янських і не-слов'янських народів.

Народні мелодії Барток завжди розглядав у контексті слова. Поширення угорської пісенності на чужих лінгвістичних територіях він пояснював запальним ритмом новоугорської народної музики, а також культурно-історичними контактами (загальна військова повинність, наймитування слов'ян в угорських селах), які впливали на мовну ситуацію в країні. Й лише одну причину вчений не погоджувався брати до уваги – насильницьку мадяризацію, котра могла б іти згори. “Якщо народ села творить не самостійно, підневільно, а чи вибирає собі те чи інше мистецтво – воно вже мертве”¹⁸, – писав Барток.

У наступних порівняльних дослідженнях пісенного фольклору Барток основну увагу приділяв зв'язку мелодії з поетичним текстом. Він аналізував вплив сербських мелодій на народні пісні українців, угорців, словаків, його цікавили ритмічна структура мелодій, інтонаційні та метричні розбіжності між піснями, трансформація їх форми і тональної структури.

На формування і розвиток слов'янознавчих інтересів Бартока значною мірою вплинули його знайомство і листування зі слов'янськими культурними діячами, зокрема з Ф. Колессою, якого він називав одним із найвідоміших слов'янських етнографів. Вони доволі активно листувалися, а 1936 р. Колесса дружньо приймав угорського музикознавця у Львові, де той слухав фонограми українських мелодій зі збірника А. Конощенка. Наукові та творчі інтереси вчених мали багато спільного. Високий фаховий рівень праць Колесси і Бартока пояснюється передовсім тим, що вони поєднували музичний і словесний аспекти досліджень, наголошували на їх нерозривному зв'язку. На основі власних записів ними створені численні розвідки. Так, Колесса належить перша наукова стаття з музичного фольклору Закарпаття (1923). Обидва вчені одними з перших обумовили наявність музичних діалектів у фольклорі народів карпатського регіону. Колесса, як і Барток, багато розвідок присвятив порівняльним дослідженням, виступаючи за поєднання порівняльних досліджень з конкретно-історичним аналізом пісні. Вчений так само розробляв проблеми взаємозв'язку народної музики з професійною. Барток підтримував творчі контакти і з ужгородським фольклористом Дезидерієм (Деже) Задором, який надіслав угорському вченому власні пісенні записи з історичного Закарпаття. Барток зробив до них цінні методичні вказівки та залучив до своїх досліджень¹⁹.

Глибшому ознайомленню Бартока з радянським народним і професійним мистецтвом сприяла його поїздка в Радянський Союз взимку 1929 р. Вчений відвідав наукові установи Москви й Ленінграда, його вітали на Україні (Харків, Одеса), де він дав декілька інтерв'ю, в яких розповів про своє захоплення українською народною піснею. Вчений заявив, що його інтерес до української музики настільки великий, що він мав намір присвятити їй вивченню значно більше часу. Барток пообіцяв у майбутньому підтримувати тісні взаємини з українськими музикознавцями. Так, відомо, що творчість Бартока мала великий вплив на українського композитора та фольклориста Ю. Мейтуса.

Отже, славістичні інтереси Бели Бартока були доволі різнобічними, в їх коло потрапили передовсім словаки, українці-русини та балканослов'яни, певною мірою інші спільноти. У фольклористичній діяльності композитора можна виокремити три складові: збирання, публікація та вивчення народної пісенності слов'ян. На теренах колишньої Австро-Угорщини Барток з допомогою найновіших методів і технічних засобів (фонографа) зібрав великий фактологічний матеріал, частину якого розшифрував і опублікував у збірниках, а також використав у наукових працях. Він був піонером багатьох починань, зокрема, першим вжив порівняльний метод в угорській музичній фольклористиці. Його теоретичні положення збагатили науку про фольклор і послужили

¹⁸ Пять писем Б. Бартока // Советская музыка. 1965. № 2. С. 29.

¹⁹ Documenta Bartókiana / Hgsg. D. Dille. Budapest, 1964–1970. K. I. S. 156.

дороговказом для багатьох поколінь фольклористів. Народний мелос слов'ян Барток ввів до своїх композиторських творів, що сприяло їх самобутності та неповторності.

BELA BARTOK'S SLAVIC INTERESTS

Lesia MUSHKETIK

*M. T. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology Institute of the NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho St., Kyiv, 01001, e-mail: mushketik@ukr.net
Department of Art and Folklore of Foreign Countries*

The article deals with the works of famous Hungarian composer and pianist Bela Bartok, who was also a researcher of folklore of many nations, including the Slavic. In the article it is shown composer's relationship with famous Slavic scientists, including Ukrainian folklorists, marked the usage of Slavic songs in his composer activity.

Ключові слова: Бела Барток, угорський, слов'янський фольклор, пісні, збирання, вивчення, порівняльний метод, фольклоризм.

СЛАВИСТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ БЕЛЫ БАРТОКА

Леся МУШКЕТИК

*Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии
имени М.Т.Рильского НАН Украины
ул. М. Грушевского, 4, Киев, 01001, e-mail: mushketik@ukr.net
Отдел "Искусство и народное творчество зарубежных стран"*

В статье рассмотрено творческое наследие известного венгерского композитора и пианиста Белы Бартока (1881–1945), исследовавшего также фольклор многих народов, в том числе славянских. Освещены связи композитора с известными славянскими учеными, в том числе с украинскими фольклористами, отмечено использование песен славян в его композиторском творчестве.

Ключевые слова: Бела Барток, венгерский, славянский фольклор, песни, сбор, изучение, сравнительный метод, фольклоризм.

Стаття надійшла до редколегії 09.06.2011.

Прийнята до друку 23.09.2011.